

Per Arne Joelsson

I S:t Laurentius tecken

Heraldik för Lunds biskopar, stift och domkyrka

Stiftshistorisk småskrift
Lunds stift

Nr 9 2017

© 2017 Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift och Per Arne Joelsson
Redaktör: Jan-Olof Aggedal
Tryckt i Lund
Grafisk form: Jan-Olof Aggedal
Foto framsida Lunds stiftsvapen

Förord

I samband med Johan Tyrbergs biskopsvigning i Uppsala i augusti 2014 presenterade jag i ett kåserande tal den tillträdande biskopens vapen vid en mottagning för lundastiftets representanter. Jag blev ombedd att teckna ned mitt anförande, vilket jag nu gjort och här utvecklat en del med fakta och bilder.

Heraldik har alltid fascinerat mig. Som domkyrkokaplan under ett par decennier, och senare som biskopens kaplan nästan lika länge, fick jag många tillfällen att ägna mig åt denna traditionsrika företeelse. Ett ökat intresse för heraldik kan märkas i såväl det offentliga Sverige som bland gemene man. Det är inte nödvändigt att vara biskop för att anta ett vapen. Vem som helst kan ha ett vapen bara man inte tar någon annans, är det enkla budskapet. Det kräver dock kunskaper om regler och sedvänja för att resultatet ska bli bra. Sakkunskap finns att tillgå inte minst inom Lunds stift.

I serien *Småskrifter* från Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift dokumenteras här flikar av stiftets färgrika historia från äldsta tid till nu på ett område, som förvisso syns men ändå kan vara ganska förbisett.

Per Arne Joelsson

Prost hc

Per Arne Joelsson

I S:t Laurentius tecken

Heraldik för Lunds biskopar, stift och domkyrka

Under korsets banér

Under ett rött banér med ett gyllene kors har ärkebiskoparna av Lund enligt traditionen samlat sina skaror och markerat sin ställning som metropoliter i den danska kyrkoprovinsen och tillika Sveriges primas, det vill säga främste kyrkliga företrädare.

Det lundensiska ärkesätet upprättas vid 1100-talets början – samtidigt med de tidiga korstågen och riddarordnarnas framväxt. I den danska kyrkoprovinsen var man väl medveten om den rörelse som tidens mest inflytelserike teolog, Bernhard av Clairvaux, – ärkebiskop Eskils gode vän – ivrigt understödde och försåg med argument. Som tydliga samlings- och igenkänningstecken på slagfälten utvecklades de heraldiska bilderna för fanor och sköldar. Dessa bilder etablerades på kort tid även utanför de rent militära sammanhangen som mycket användbara symboler för enskilda personer och ätter, och efterhand också för viktiga institutioner i kyrka och samhälle.

Dannebrogen och Lund

Att korset, kristendomens viktigaste symbol, blev det dominerande motivet i heraldikens första tid är lätt att förstå. De nordiska korsflaggorna, med danska Dannebrogen som inspirerande förebild, är en erinran härom – därmed inte sagt att de alla hör korstågen till. Men Dannebrogen har definitivt sin upprinnelse i detta sammanhang. Enligt legenden föll flaggan från himlen vid en drabbning under Valdemar Sejrs korståg i Estland den 15 juni 1219, och tolkades som ett gott och hoppningivande förebud till de kristna stridsmännen. Ärkebiskop Andreas Sunesen av Lund (1201–1222, död 1228) deltog personligen i korståget och hans förböner med uppsträckta händer likt en Moses (2 Mos 17) banade väg för framgångarna på stridsfältet. Det rödsvita korsbanéret nedsänktes som en bekräftande gåva från ovan.

Slaget vid Lindanäs, där ärkebiskop Andreas Sunesen mottar den fana som sänks ner från skyn.

Målning av Christian August Lorentzen (1749–1828). © Wikimedia Commons.

Dannebrogens historia kan berättas inte bara utifrån den välkända legenden med den himmelska gåvan. Man kan finna möjliga influenser från andra aktade korsflaggor, som till exempel Johanniterordens snarlika banér, som också var väl känd av danska kungar och ärkebiskopar. Ärkebiskop Absalon och kung Valdemar den store grundade vid 1100-talets slut Antvorskovs kloster som blev johanniternas centrum i Danmark.

Legender, som historiska källor måste alltid tas med en nypa salt. Min tolkning av legenden om Dannebrogen är att kungens jämlike, ärkebiskopen av Lund, redan tidigare förde ett eget banér med ett kors av guld på röd botten. Som det gudomligas representant överlämnade han i Estland ett rött banér med kors av silver till kungen inför det avgörande slaget, som ett hoppfullt segertecken. På så sätt lyckades ärkebiskop Andreas dels glädja den jordiske fursten med en användbar gåva i samband med det viktiga krigsföretaget, dels markera sitt eget försteg i den ständigt pågående maktkampen under medeltiden mellan kungamakt och kyrka. Guld har alltid varit förmer än silver. Denna

tolkning är också ett stöd för att den rödgula korsflaggan ska förknippas med den lundensiska ärkestolen.

Att Dannebrogen får utrymme i en skrift om domkyrkans heraldik har naturligtvis sin förklaring av legenden om ärkebiskop Andreas betydelse för dess tillkomst och etablering som det danska kungarikets främsta symbol. Sedan några decennier har en tradition uppstått, nämligen att varje år den 15 juni placera den rödvita fanan invid ärkebiskop Andreas sarkofag i domkyrkans norra transept, dopkapellet, och låta den få stå kvar under sommarmånaderna. De många danska besökarna uttrycker gärna sin uppskattning över detta initiativ, ofta dessvärre lite väl ljudligt på platsen för stillhet och enskild andakt. Fanan har därför placerats i södra transeptet, som dock något förminskar den historiska anknytningen.

Den rödgula flaggan

Ärkesätet Lunds rödgula banér har starkt stöd i traditionen. Ärkebiskopen av Hamburg-Bremen förde en fana med silverkors på röd botten. Det förefaller osannolikt att ärkebiskopen i Lund, och den från början av 1100-talet från det tyska ärkesätet helt självständiga nordiska kyrkoprovinsen, skulle framträda med exakt samma symboler. Det gyllene korset på röd botten är det troliga alternativet.

Den skånska flaggan är ett arv från ärkebiskoparna av Lund

Relationen mellan ärkesätet i Lund och det svenska ärkesätet i Uppsala, inrättat år 1164 med cisterciensmunken Stefan av Alvastra som förste innehavare, var inte helt friktionsfri. Den lundensiske ärkebiskopen behöll en överordnad ställning i förhållande till den uppsaliensiska kyrkoprovinsen. Titeln *Sveciæ primas* tillkom Lund efter fullmakt från den påvliga legaten Nicholas Breakspear och gällde – åtminstone från lundaperspektiv – medeltiden ut.

Här kan man ana avtryck även i heraldiken. Idag kan man utanför Uppsala domkyrka

se den rödgula korsflaggan vaja på en av flaggstängerna. Lite förbryllat hörs ibland kommentarer om den "skånska" flaggan. Men det är den uppsaliensiska ärkestolens och domkyrkans gemensamma vapenflagga som är hissad.

Hur har då det gått till? En teori bland andra är, att man antingen här kan se resultatet av Uppsalas underordning gentemot Lund *eller* motsatsen. Antingen att man ödmjukt antagit sin förmans vapen *eller* att man gjort anspråk på fullständigt likaberättigande – en variant av *pretentionsvapen*, som innebär att lägga beslag på någon annans heraldiska vapen för att hävda sin rätt. Det är högst osannolikt, att två närliggande ärkestolar, som dessutom är förenade på ett inte alldeles vanligt sätt, bara råkar föra samma vapenbild. Här bör finnas intressanta samband.

Flera biskopssäten och ärkestolar för ett vapen eller banér med det gyllene korset på röd botten. I Norden gäller det alltså för Lund och Uppsala, men även för Riga och Åbo. Min egen tolkning är att Lund, som den obestriddigt mest prestigefulla ärkestolen, gett Uppsala och Riga anledning att markera samhörighet med den skånska metropoliten och för Åbos del, att stärka banden med den uppsaliensiska genom att anta samma vapenbild eller en snarlik *brisy*, en särskiljande variant. Valet av helgon som skyddspatroner till katedraler och kyrkor handlade inte sällan om att etablera och stärka relationer mellan kyrkorna; det är därför inte en långsökt tanke att kyrkliga vapen kan ha haft samma funktion i medeltidens feodala anda.

Svenska kyrkans vapen

Svenska kyrkans vapen och flagga, som nu helt dominerar den kyrkliga heraldiken i Sverige, är en brisy, närmast genom Uppsalas stiftsvapen, som i sin tur – enligt min mening – emanerar från det medeltida lundastiftets vapen. I Svenska kyrkans vapen är färgerna omvända: på guld ett rött kors, dessutom belagd med en öppen krona i korsmitten. En vapensköld med samma innehåll som Svenska kyrkans nutida vapen återfinns i Uppsala domkyrkas sydportal från 1300-talets första hälft. Vapnet har på goda grunder uttolkats som symbol för Sveriges skyddspatron och helgonkonung, S:t Erik.

År 1976 föreslog statsheraldikern Jan von Konow Uppsala domkyrkas kors förenat med S:t Eriks krona som vapen för Svenska kyrkan, vilket fastställdes av ärkebiskopen 1977. Den nuvarande logotypen kom till efter beslut av Kyrkostyrelsen 2005 i samband med att man tog fram en gemensam grafisk profil för hela Svenska kyrkan. Numera brukar anföras att kronan i korsets mitt skall syfta på Kristi segerkrona.

Svenska kyrkans vapen (2005)

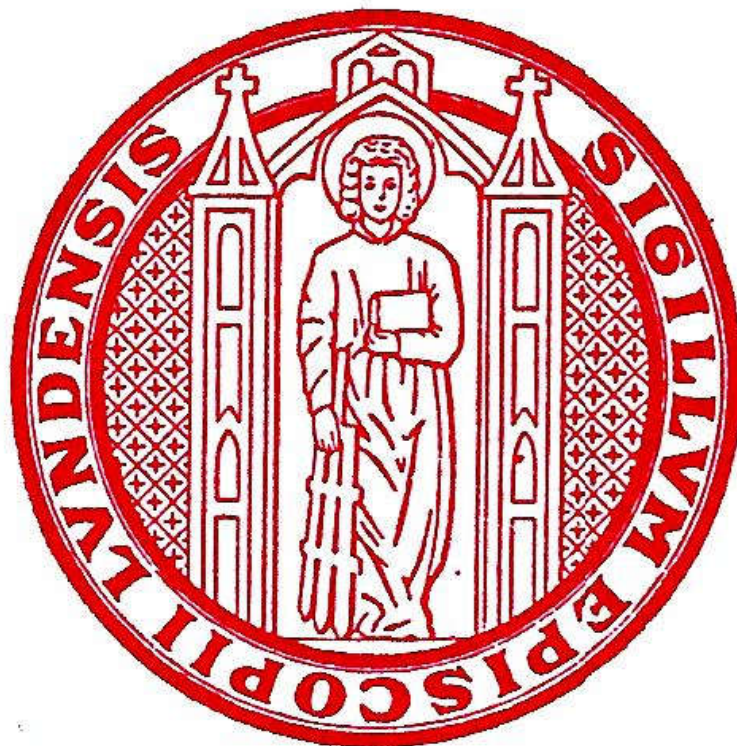
S:t Laurentius och halstret i sigill och vapenbilder

Domkyrka, biskop och stift har ofta en gemensam vapenbild. För Lunds stift kan beläggas att så tidvis varit fallet, åtminstone sedan 1500-talets början. Emellertid tycks vapenskölden med halstret inte haft en särskilt framträdande position. Det tidigaste belägget för vapnet, utformat ungefär som vi nu känner det, är en i handmålad bård i Uppsala universitetsbiblioteks exemplar av *Missale Lundense*, tryckt i Paris 1514. Det heraldiska halstret finns också inhugget i sten på Hammershus, den bornholmska borgen som tillhörde ärkebiskopen i Lund. Biskop Peder Winstrup (död 1679) nyttjade ett sigill där vapenbilden med halstret ingick.

S:t Laurentius, Lunds domkyrkas skyddshelgon, figurerar under medeltiden desto mer, och ofta i ärkebiskoparnas och domkapitlets *sigill*. Från Jacob Erlandsons episkopat (1253–1274) finns bevarat både ett kapitelsigill med helgonet hållande halster och palmkvist samt ärkebiskopens eget kontrasigill, som återger Laurentius martyrium med helgonet på halstret. Från ärkebiskop Peder Jensens episkopat (1334–1355) har vi dels ett cirkelformat sigill med S:t Laurentius stående med halstret i högra handen, dels ett ovalt sigill med ärkebiskop Peder själv, typiskt och maktmedvetet tronande *inter leones* (mellan lejonerna) och med det egna ättevapnet placerat under fötterna.

Helgonbilden och det egna släktvapnet, ibland kompletterat med ärkebiskoplig korsstav och kräkla, präglar sigillerna från 1300-talet och framåt. Det mest praktfulla och innehållsrika sigillet är den siste medeltida ärkebiskopen Birger Gunnarsens från 1505, där den egna vapenbilden med fullständig *timbrering* intar en dominerade plats vid sidan om

avbildningar av Laurentius, Andreas, Birgitta och Elisabet av Thüringen (?). Timbrering är en heraldisk fackterm, som innebär att en vapensköld förses med olika attribut för att markera innehavarens ställning eller uppgift. I kyrkliga sammanhang kan det vara mitra, kräkla och kors. Klerikala hattar försedda med olika antal tofsar och i olika färger har tillkommit i nyare tid, men de förekommer inte i domkyrkans heraldik.

Medeltida biskopssigill

Medeltida sigill har i vår tid bearbetats för de papperssigill som används av biskopsämbete och domkapitel. Även biskopshusets finaste serviser av Rörstrandsporslin från 1959 och kristallglas från Orrefors pryds av biskopsämbetes sigillbild med Laurentius omgiven av ett par kyrktorn. De senast tillkomna glasen för festliga tillfällen bär dock vapenskölden med mitra, kräkla och korsstav i Bengt Olof Käldes version (se nedan).

I äldre tid tillhörde ärkebiskoparna av Lund vanligen den danska adeln och förde normalt endast ättens vapen med eller utan ärkebiskoplig timbrering. På Jens Brostrups (1472–1497) stiliga gravsten i domkyrkans krypta kan man se den döde ärkebiskopen liggande i full ornat med korsstav och kräkla och, intill högra foten, är det egna vapnet avbildat, timbrerat med både hjälm och mitra.

En ofrälse vapen

Den siste medeltida ärkebiskopen Birger Gunnarsen (1497–1519) kom från enkla förhållanden och saknade familjevapen. Han antog därför själv ett eget vapen, till högadelns förtret, med en lind som det centrala motivet, ställd på ett så kallat treberg under en himmelsskura. Treberg är en heraldisk term och avser en bild med tre kullar, som ofta används som grund för träd, djur, hus, etc. Himmelsskura eller molnsskura är en speciell bård som markerar himlen.

Riksmarsken Henrik Krummedige anklagade ärkebiskopen för fräck "vapenstöld"; Krummedigeätten förde nämligen en lind i vapnet, vilket för övrigt kan ses på Torben Billes gravsten i kryptan. I ett tämligen arrogant svar till riksmarsken förklarar ärkebiskop Birger att linden och berget anknyter till hemorten, halländska Lindberg i Himle härad (här kommer himmelsskuran in i bilden). Den tredelade trädroten åskådliggör den heliga Treenigheten, som dock är odelad i likhet med en trädstam. De fem blommorna vittnar om Frälsarens fem sår och de tio bladen om budorden. Ärkebiskopen frågar utmanande vad riksmarsken själv möjligen skulle kunna anföra om sitt ättevapens innehåll och symbolik.

Birger Gunnarsens vapensköld återfinns på två ställen på hans väldiga sarkofag i domkyrkans krypta och även på den stora reliefen med kyrkans tre skyddspatroner i södra transeptet, den sjuarmade ljusstakens kapell. I och med Gunnarsens vapen har den medeltida vapentraditionen i Lunds domkyrka nått sin fullbordan och höjdpunkt. Som vanligt ingår endast det egna vapnet, men här är det timbrerat både med hjälm och mitra samt med korsstav och kräkla.

Man kan tillägga, att halstret i en heraldiserad form återfinns, som ett krönande attribut på sarkofagens lock ovanför ärkebiskopens huvud. Två smådjävlar försedda med blåsbälgar i händerna har placerats likt heraldiska sköldhållare på var sin sida om halstret.

Birger Gunnarsens vapen

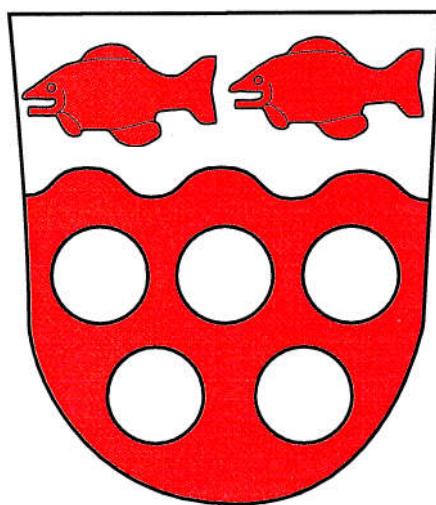
Birger Gunnersens biskopssigill. Foto Lunds universitets historiska museum LUHM

Vår tids stiftsvapen

Lunds stiftsvapen med det snedställda – på fackspråk *balkvis* ställda – svarta halstret i en sköld av guld kan ha Serafimerorden att tacka för sin numera självklara position. Lundabiskopen Gottfrid Billing utnämndes till ledamot av Kunglig Majestäts Orden år 1921, en serafimersköld utarbetades av Adam Lewenhaupt och målades av David Friefeldt 1923. Den utformades som en kvadrerad sköld, där Lunds stiftsvapen finns i fälten ett och fyra med det innehåll som nu gäller. Vapnet har timbrerats med en mitra, korsstav och kräkla. Korsstaven är det traditionella ärkebiskopliga ämbetstecknet, som här lever kvar som ett minne från fornstora dagar.

För biskopsämbetet i Lund tecknade Bengt Olof Kälde på 1960-talet ett vapen, där Gottfrid Billings serafimervapen var förebild, med det svarta halstret i en sköld timbrerat med mitra korsstav och kräkla. Detta vapen användes av biskopen på kuvert, brevpapper och korrespondenskort, dock mest i halvofficiella sammanhang såsom inbjudningar, hälsningar till födelsedagar och liknande.

Till biskop Olle Nivenius förfärdigade Kälde år 1977 ett ämbetsvapen vilket knappast kom till användning offentligt utan hölls tillbaka av den rådande tidsandan, som nog var särskilt kännbar i universitetsstaden. Man förstår, att Olle Nivenius bakgrund som kyrkoherde i Slottsstaden med S:t Andreas kyrka gett inspiration till vapenbildens fem kornbröd och två fiskar (Joh 6:9). Valspråket som fogats till vapnet lyder "Tjäna Herren med glädje" (Ps 100:2).

*Olle Nivenius personliga vapen, komponerat av B O Kälde,
här tecknat av Jan Raneke*

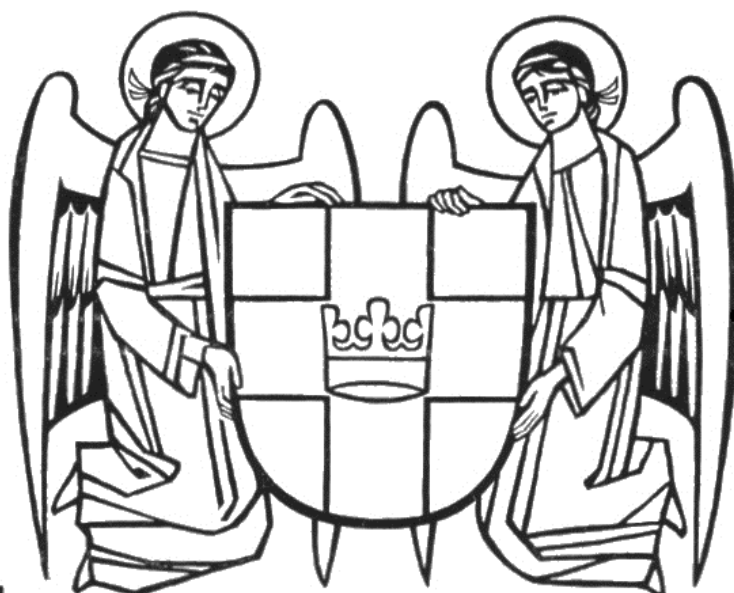
Vapensköld för biskop Gottfrid Billing som ledamot och kommendör av Kungliga Majestäts Orden

Stiftsheraldikens återkomst

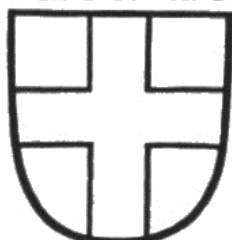
I samband med att Per-Olov Ahrén fick sitt eget kvadrerade, fyrdelade, ämbetsvapen (se nedan) bearbetade Jan Raneke stiftsvapnet i sin typiska stil och halstret fick en grafiskt mer slående och kraftfull utformning. Den nytecknade vapenbilden kom att ligga till grund för stiftets nya logotyp. I moderna kommunikationsstrategier är utan tvekan logotypen ett viktigt verktyg.

Lunds stifts vapen fick alltså sitt verkliga genombrott först i våra dagar, genom logotypen med helgonattributet som centralt motiv. En idé med kartbild över Skåne och Blekinge kombinerat med orden Lunds stift diskuterades också som en samlande symbol. Lyckligtvis vann skölden med halstret, dock utan mitra eller annan timbrering.

I Uppsala domkyrka finns banér för samtliga stift med respektive stifts vapenbild. Till Lunds domkyrkas 850-årsjubileum skänkte dåvarande Sparbanken Finn ett processionsbanér i siden med halstret som central symbol, utfört av textilkonstnären Katarina Røjgård.

UPPSALA

LINKÖPING

SVENSKA KYRKAN

SKARA

STRÄNGNÄS

VÄSTERÅS

VÄXJÖ

LUND

GÖTEBORG

KARLSTAD

HÄRNÖSAND

LULEÅ

VISBY

STOCKHOLM

Vapenbilder för Svenska kyrkan och stiftet i Bengt Olof Källes utförande

På stiftets präst- och diakonbrev, som brukats sedan Per-Olov Ahréns tid som biskop, återges det fullständiga stiftsvapnet i Jan Ranekes version.

Man har också införskaffat en kvadratisk vapenflagga med det svarta halstret, vilken under sommarhalvåret kan ses invid domkyrkan tillsammans med Svenska kyrkans vapenflagga – och vanligen även de danska och svenska nationsflaggorna.

Stiliga biskopsvapen med stiftets halster och det personliga märket i en fyrdelad bild har vi vant oss att se under senare decennier. Per-Olov Ahrén, KG Hammar, Christina Odenberg, Antje Jackelén och Johan Tyrberg har alla brukat personliga ämbetsvapen i sin gärning.

Bengt Olof Kälde

Lunds stiftsvapen hade som ovan nämnts redan på 1960-talet ritats av Svenska kyrkans store förnyare av heraldiken, Bengt Olof Kälde (1936–2014). Med största kunnighet och konstnärlighet utvecklade Kälde hela Svenska kyrkans heraldik under noggrant iakttagande av tradition och internationella sedvänjor och regelverk. Inflytande från romersk-katolsk och anglikansk kyrkoheraldik spelade en inte obetydlig roll. Jag vill särskilt nämna den schweiziske heraldiske konstnären Paul Boesch (1889–1969) som läromästare.

Bengt Olof Käldes artikel i *Heraldisk tidskrift* (1977) är ett kortfattat men viktigt grunddokument om heraldiken i Svenska kyrkan och den renässans som skett under 1900-talets senare hälft, där han själv varit *primus motor*.

Den kyrkliga heraldiken är en ekumenisk företeelse och Käldes egen levnadshistoria har i det avseendet haft betydelse. Han var under många år lekmannabroder i benediktinklostret Erlach i Österrike. Den ekumeniska aspekten ska kanske tas mer i beaktande för att bereda vägen för timbrering med den speciella prästhatten med tofsar, som Kälde förespråkade, men som hittills mötts av viss skepsis inom Svenska kyrkan. Käldes idé har utvecklats i en akademisk uppsats av prästkandidaten Claus K. Berntsen 2007.

Att heraldik är en form av konstnärskap bör framhållas även om det konstnärliga skapandet är infogat i ett tydligt regelverk. En jämförelse kan göras med ikonmåleriet, som på ett liknande sätt är starkt bundet av nedärvda traditioner. Kälde var även en framstående ikonmålare. Hans lysande gärning som konstnär på flera fält dokumenteras i

boken *Bengt Olof Kälde: kyrkokonstnär och heraldiker* av Tord Harlin och Oloph Bexell (Uppsala, 2006). Kälde fick 2006 av ärkebiskopen motta Stefansmedaljen för sina insatser.

Jan Raneke

Med beteckningen *den svenska heraldikens grand old man* gick fil. dr Jan Raneke ur tiden år 2007. Han föddes i Lund 1914, men växte upp i Vollsjö och var verksam på skilda fält, framförallt som reklamchef på flera större företag, innan hans stora intresse för heraldik tog överhand. År 1969 inledde han en akademisk forskargärning vid Lunds universitet.

Raneke disputerade i Lund 1975 på avhandlingen *L'armorial Bergshammar: en medeltidsheraldisk studie*. Han framhöll heraldikens betydelse som historisk hjälpvetenskap vid datering och identifiering av föremål och personer, och han anlätades ofta som sakkunnig. *Svenska medeltidsvapen*, bd I-III, som utkom 1982-1985, hör till den heraldiska forskningens viktigare grunddokument. Ett praktverk är hans bok *Svensk adelsheraldik med Klingspors vapenbok* (Malmö, 1990).

Jan Raneke var en flitig medarbetare i en rad lärda internationella och nationella sällskap och publicerade mängder av artiklar med anknytning till heraldiska frågor. Han kunde på goda grunder vara polemisk mot vad han ansåg vara diletantmässiga bilder i offentliga sammanhang, såsom Lunds universitets sigill och Länsstyrelsens i Skåne nya logotyp (numera ersatt av ett fullgott vapen).

Hans gedigna kunskaper kombinerades med en konstnärlig talang, som resulterade i ett stort antal nykomponerade eller förbättrade vapenbilder för enskilda personer, institutioner och myndigheter. Jan Raneke intog platsen som landets främste heraldiker enligt en rad samstämda vittnesbörd.

Biskop Per-Olov Ahréns vapen lät vänta på sig

När Per-Olov Ahrén vigdes till stiftets biskop 1980 beslutade han att inte anta något speciellt biskopsvapen utan nöjde sig med biskopsämbetets emblem.

Sedan jag blivit lite varm i kläderna som domkyrkokaplan tog jag år 1987 mod till mig och bad om ett möte med biskop Per-Olov. Mitt ärende var biskopsvapnet, eller rättare sagt bristen på ett sådant.

Mötet med Per-Olov Ahrén avlöpte väl. Jag uppfattade att sjuttioalets atmosfär av ständiga ifrågasättanden nog hade påverkat honom, men att biskopen nu med glädje såg fram mot ett eget vapen. Kunde jag möjligen bistå? Det kunde jag med största nöje.

Landets kanske främste heraldiker bodde nämligen inom stiftets gränser, i Lomma. Fil. dr Jan Raneke blev nu vår genialiske stiftsheraldiker och min nära vän. En uppdelning av riket skedde därefter så, att Bengt Olof Kälde i huvudsak tog hand om tolv av de tretton stiftet, medan Jan Raneke med stort engagemang ägnade sig åt Lunds stifts heraldiska utveckling.

Vid en mottagning i Gamla biskopshuset år 1987 fick biskop Per-Olov som gåva, ur den inflytelserike bokförläggaren och domkapitelsledamoten Sven Håkan Ohlssons hand, ta emot sitt vapen i Smålands färger. Inom heraldiken skiljer man egentligen mellan metaller och färger, vapnets *tinktur*. Guld och silver är metallerna, som man för att uppnå största möjliga synbarhet och effekt låter kontrastera mot färgerna rött, grönt, blått, svart (och ibland även purpur). Småland har i likhet med Skåne guld och rött i sitt landskapsvapen. I allmänhet ersätts guld av den gula färgen och silver av vitt, när heraldiska vapen presenteras i tryckalster och liknande.

I det personliga vapnet för Per-Olov Ahrén står en dubbelnyckel för förnamnet Per – aposteln Petrus med löse- och bindenyckeln i en originell utformning – och en stridsyxa för Olov – S:t Olof, ”Norges evige konge” och skyddspatron, död i strid den 29 juli 1030. En så kallad vågskura antyder vatten och är en påminnelse om födelseorten Forserum i Jönköpings län. Valspråket, som tillfördes vapenkompositionen, hade tidigare förekommit som titel på herdabrevet ”Varandra till tjänst” (ur Rom 12:5 i 1917 års bibelöversättning).

Jag vågar påstå, att biskop Per-Olov Ahrén banade väg för en betydligt flitigare användning av ämbetsvapen i hela Svenska kyrkan, så att de alltmer börjar uppfattas som en del av biskoparnas officiella ämbetsutövning och inte bara som privata initiativ.

Biskop Per-Olov lade ner biskopsstaven Annandag pingst år 1992. Som avskedsgåva fick han bland annat ett emeritusvapen med tillhörande brevpapper och kuvert. Emeritusvapnet består av det personliga vapnet (alltså utan stiftets vapensköld) med mitra, men utan kräkla och korsstav. En förnämlig stola, formgiven och utförd av textilkonstnären Karin Jönsson och med motiv från det personliga vapnet, gavs av domkyrkan och är ett vackert exempel på så kallad tillämpad heraldik.

Blasonering av biskop Per-Olov Ahréns ämbetsvapen

Sköld: Kvadrerad, första och fjärde fältet i guld, vari ett balkvis ställt svart halster med ringskaft uppåt (Lunds stift), och rött, vari en dubbelnyckel och en yxa stolpvis ställda över en stam bildad av en vågskura, allt av guld (Ahrén). Bakom skölden en korsstav och en kräkla i kors samt över skölden en mitra, allt av guld.

Valspråk: "Varandra till tjänst" (Rom 12:5)

Blasonering är en i ord utförd beskrivning av heraldiska vapen enligt en särskild vokabulär, som tillmäts största betydelse och kan möjliggöra fortsatt framställning av vapnet i enlighet med aktuella stilideal och gällande smak. Ett vapen fastställs endast till sitt innehåll och inte till sin form, vilket ofta är en prövande tanke i vår tid, när logotyper dominerar, som alltid är bestämda till sin form.

Biskop KG Hammars vapen med lite hjälp av påven

Domprosten KG Hammar utnämndes till ny biskop av regeringen. Hans utnämning lät dock vänta på sig, så vi fick gott om tid att fundera på vad som kunde ske, ifall han blev Per-Olov Ahréns efterträdare. Något eget biskopsvapen skulle inte bli aktuellt, uppsnappade jag besviket.

Regeringens beslut fattades den 21 maj 1992, för övrigt på samma datum som Knut den helige undertecknade sitt berömda gåvobrev till Lunds domkyrka 1085, vilket jag tolkade som ett gott omen. I all hast ordnades en enkel lunch för biskop *electus* hemma hos domkyrkokprästen Pelle Bengtsson i Bjärred. Kaffe på maten skulle dock intas i det närliggande Lomma, kunde jag meddela gästen, när vi kommit så långt. Icke utan vissa förningar hos KG fortsatte vi så till grannförsamlingen, där paret Raneke dukat upp med kaffe och prinsesstårta i trädgårdens lusthus. Samtalet i majsolen löpte på, men dr Ranekes heraldiska propåer möttes med stor skepsis.

Vid avskedet överlämnade Raneke det innehållsrika, och stundtals ganska humoristiska, standardverket *Heraldry in the Catholic Church: its Origin, Customs and Laws* av den apostoliske nuntien Bruno Bernhard Heim till studium för den nye lundabiskopen. Där fann också biskop *electus* den förlösande bilden: vapnet för den leende påven Johannes Paulus I,¹ som icke oväntat fäst sig vid evangelisten Markus efter åren i Markuskyrkan i Venedig, "den väldiga romanska kyrkan". S:t Markus har lejonet som sin symbol; S:t Johannes har örnen som sin. Biskop KG och evangelisten Johannes var vid den tiden ett "radarpar", om uttrycket tillåts.

Örnen försedd med gloria blev vapenbildens centrum ställd över tre vinblad. Vinbladen kan också hänföras till Johannesevangeliets berättelser. "Associera gärna till vinundret i

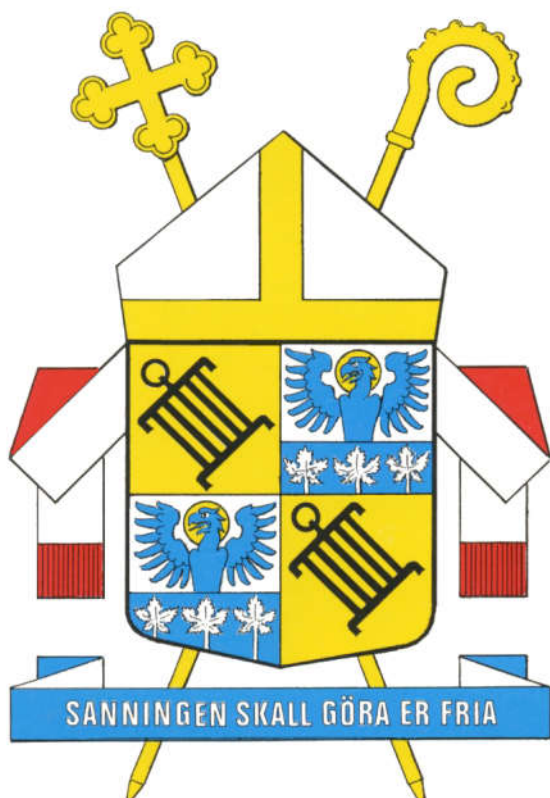
¹ Påven Johannes Paulus I (född som Albino Luciani år 1912, död i september 1978), som endast var påve i 33 dagar, förenade namnen på sina närmaste företrädare – Johannes XXIII och Paulus VI – i sitt originella påvenamn. Hans påvevapen var också en sammanläggning av företrädarnas. Från Johannes XXIII övertog han Markus lejon, vilket kan förklaras med att både Johannes XXIII och Albino Luciani hade tjänat som patriarker av Venedig och haft S:t Markusbasilikan som sin katedralkyrka. Albino Luciani utnämndes dessutom till kardinal med San Marco i Rom som så kallad titelkyrka.

Kana, till Jesu ord om vinstocken och grenarna och till nattvardens mysterium", förtydligade biskop KG själv. Ur Johannesevangeliet hämtades även valspråket: "Sanningen skall göra er fria".

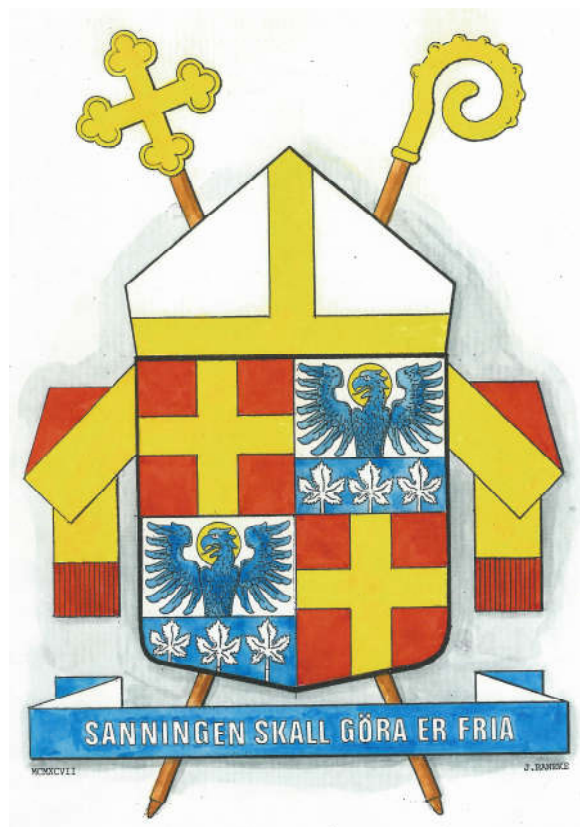
Hammar tänkte sig nog att örnen skulle tecknas efter den sjuarmade ljusstakens framställning i domkyrkans södra transept. Här kan inflikas att heraldiska bilder alltid ska ha en allmängiltig karaktär. En örn är en örn och man anknyter i princip aldrig till ett visst konkret föremål, som kräver att man sett just det för att kunna framställa det i bild.

KG Hammars vapen fick stor positiv publicitet i samband med vigningen, bland annat med en helsida i *Sydsvenska Dagbladet* illustrerad med stora färgbilder. Vapnet togs till vara som en konkret möjlighet för journalisten att presentera den nye lundabiskopen i välvilliga ordalag. Tidningsartikeln behandlar också hur heraldiken under senare tid vuxit i betydelse, med kommentarer även från Hammars bägge närmaste företrädare. "Det är en tendens i kulturlivet att tecknen kommer tillbaka och att symbolerna har betydelse", förklarade Olle Nivenius. Per-Olov Ahrén betonade traditionen men också, att biskopens ställning stärkts.

När Hammar utnämnts till ärkebiskop 1997 publicerade samma tidning vapenbilderna i färg med initierade texter. KG Hammars förändrade ämbetsvapen som ärkebiskop i Uppsala blev en av lundastiftets generösa avskedsgåvor. Gåvan blev samtidigt en erinran om Lunds stifts stolta historia: vapnet som biskop KG fick med sig i bagaget skulle mycket väl ha passat även för en medeltida lundametropolit. Här fanns korsstav, mitra och kräkla och den röda skölden med det gyllene korset, Uppsala ärkestols vapen med sin uppenbara anknytning till Lund och Lunds forna förmansställning som Sveriges primas.

KG Hammars ämbetsvapen Lunds stift

KG Hammars ärkebiskopsvapen

Blasonering av biskop KG Hammars ämbetsvapen:

Sköld: Kvadrerad, första och fjärde fältet i guld, vari ett balkvis ställt svart halster med ringskaft uppåt (Lunds stift), andra och tredje fältet silver vari en blå örn med gloria av guld uppväxande från en blå stam belagd med tre i bjälke ställda uppväxande vinblad av silver (Hammar). Bakom skölden en korsstav och en kräkla i kors samt över skölden en mitra, allt av guld.

Valspråk: "Sanningen skall göra er fria" (Joh 8:32)

Biskop Christina Odenbergs vapen "misstänkt lik en häst"

När KG blev ärkebiskop blev Christina biskop. Kontraktsprosten Christina Maria Odenberg utnämndes av regeringen att bli Sveriges första kvinnliga biskop 1997. Ett starkt traditionsbrott var min omedelbara reaktion, som sedan omformulerades till *en betydelsefull traditionsutvidgning*, vilket också manifesterades på heraldikens fält. Kvinnor har sedan medeltiden fört egna vapen, som infogades i "kvinnliga" sköldar, vanligen ovala. Vare sig lock eller pock behövdes för att förmå biskop *electa* att inför vigningen, i samverkan med stiftsheraldikern, utforma ett eget biskopsvapen.

Ett heraldiskt treberg skapar alltid en god grund, och är här en anspelning på efternamnet. Åsnan som riddjur stod Frälsaren nära och besläktade riddjur står biskop Christina nära. Stjärnan och den blå färgen är några av Marias symboler (jfr hymnen *Ave*

maris stella). Blått, silver och guld är vapnets tinkturer. Med påtaglig stolthet förklarade Jan Raneke att han inte bara konventionellt brukat en oval sköld för den första kvinnliga biskopens vapen utan för första gången använt en *superellips* som sköldform.

I sitt vigningstal i Uppsala domkyrka anspelade ärkebiskopen en del på biskop Christinas nyantagna biskopsvapen. Till församlingens hörbara munterhet tyckte sig ärkebiskopen uppleva åsnan "misstänkt lik en häst". Även Christina Odenbergs vapen fick positiv publicitet inför hennes vigning och mottagning som biskop, med bland annat en halvsida i Sydsvenskan och ämbetsvapnet återgivet i färg.

Vid sin pensionering år 2007 fick biskop Christina ett emeritavapen upptryckt på brevpapper och kuvert, alltså det personliga vapnet med mitra men utan kräkla och korsstav. Biskop Christina bär en biskopsring med sitt personliga vapen timbrerat med mitra.

Christina Odenbergs ämbetsvapen

Blasonering av biskop Christina Odenbergs ämbetsvapen:

Sköld: Kvadrerad, första och fjärde fältet i guld, vari ett balkvis ställt svart halster med ringskaft uppåt (Lunds stift), och blått, vari en åsna av silver stående på ett treberg och under en stjärna, allt av guld (Odenberg). Bakom skölden en korsstav och en kräkla i kors samt över skölden en mitra, allt av guld.

Valspråk: "Et gaudium vestrum impleatur" ("För att er glädje skall bli fullkomlig", Joh 15:11)

Biskop Antje Jackeléns vapen utan generalers eklöv

Efter tio år som biskop efterträddes Christina Odenberg av professorn vid The Lutheran School of Theology, Chicago, Antje Jackelén, vars teologiska profil präglats av ett stort intresse för den angelägna dialogen mellan naturvetenskap och teologi. Detta faktum blev en av ingångarna vid kompositionen av biskopsvapnet. Antjes födelseort i Herdecke, Westfalen, blev en annan. Ett antal komponenter levererades till Jan Raneke's heraldiska verkstad i Lomma.

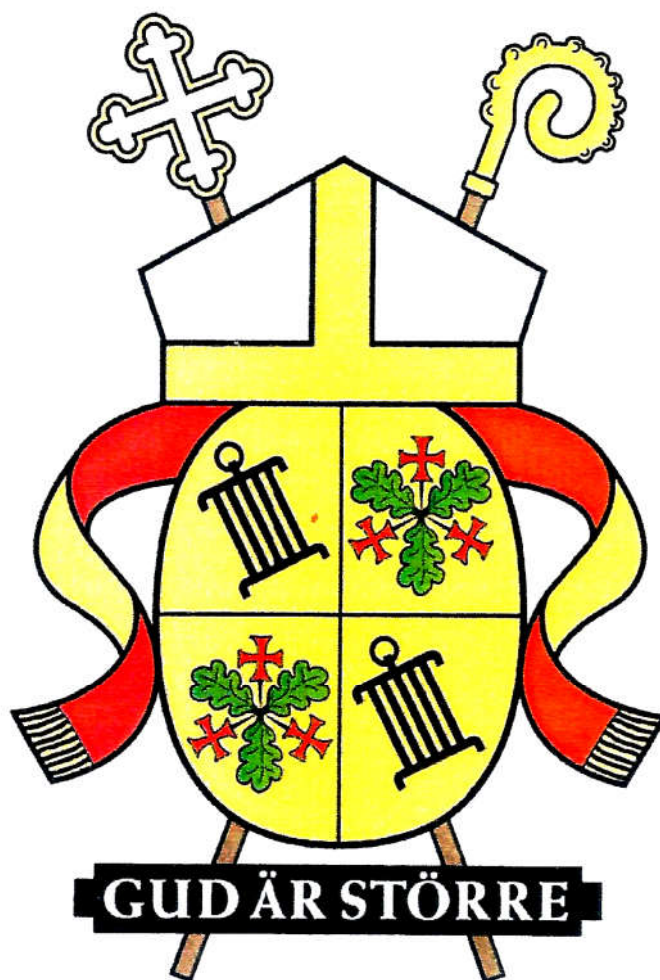
Resultatet var aningen oväntat för vapenantagaren, vilket nog inte är ovanligt. Här fanns exempelvis inte DNA-dubbelspiralen, som jag antar var både önskad och väntad. Men som den skicklige heraldiker Jan Raneke var, förenklade och förtydligade han den information han försetts med och skapade en helt unik komposition, som Antje Jackelén kunde göra till sin. Födelsestaden med eken i stadsvapnet blir till ekbladet enligt principen *pars pro toto*, delen står för helheten. Riktningen mot det lilla blir samtidigt en bild av den naturvetenskapliga forskningens starka inriktning mot tillvarons minsta beståndsdelar. De tre stickkorsen blir både en pilgrimssymbol och sinnebilder för det heliga tretalet och för teologi, tro och tillbedjan.

I det ursprungliga förslaget var de tre ekbladen i guld. Men tinkturerna förändrades och ekbladen blev naturligt gröna, vilket heraldiken ofta skyr till förmån för det "onaturliga", genom biskop *electas* bestämda uppfattning att inte vilja föra tre ekblad i guld likt en general i uniform. Ekbladen kan också tjäna som en referens till Blekinge medan guld och rött för tankarna till Skåne.

Antje Jackeléns vapen blev, antar jag, Jan Raneke's sista, och inte bara i rollen som stiftsheraldiker. En bearbetning fick göras i datorn av Jans akvareller, vilket dessvärre förtog en del av vapenbildens liv och uttrycksfullhet.

Biskop Antjes valspråk "Gud är större" är hämtat ur 1 Joh 3:20 och torde ha blivit ett av de mest omdiskuterade valspråken någonsin.

Till biskopsvigningen 2007 tillverkades en ring med vapnet krönt med mitra. Som traditionen bjöd fick även biskop Antje med sig ett vapen för sin nyvunna ställning som ärkebiskop i Uppsala, som en av avskedsgåvorna från Lund år 2014. Det var utfört av den danske kunglige vapenmålaren Ronny Andersen.

Antje Jackeléns ämbetsvapen

Blasonering av biskop Antje Jackeléns ämbetsvapen

Sköld: Kvadrerad, första och fjärde fältet i guld, vari ett balkvise ställt svart halster med ringskaft uppåt (Lunds stift), och i guld, vari tre gröna ekblad förenade i trepass och däremellan tre röda mantuanska stickkors ordnade radiellt. (Jackelén). Bakom skölden en korsstav och en kräkla i kors samt över skölden en mitra, allt av guld.

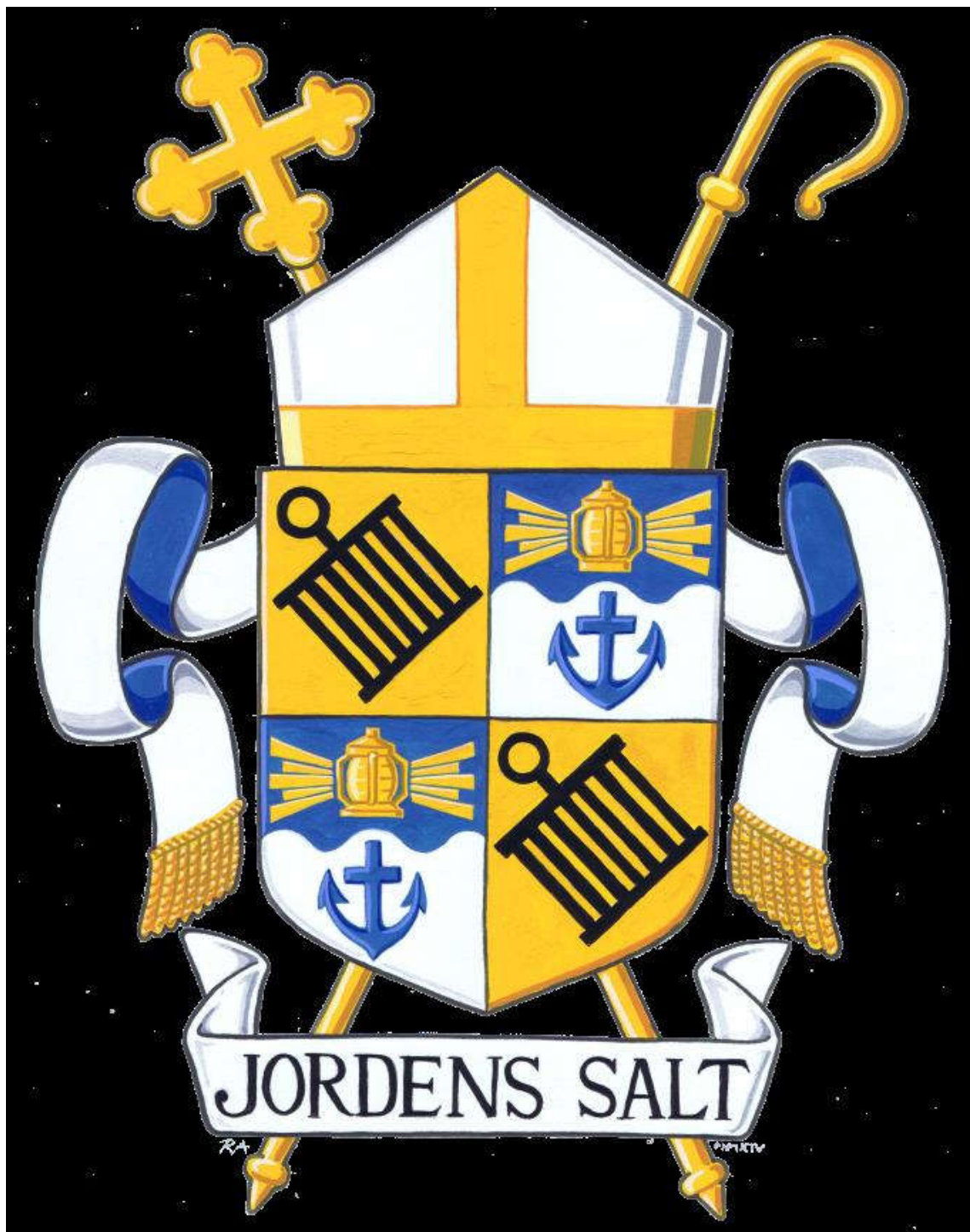
Valspråk: "Gud är större" (1 Joh 3:20)

Biskop Johan Tyrbergs vapen ljus och salt

När kontraktsprosten i Listers och Bräkne kontrakt, Johan Tyrberg, blivit vald och utnämnd till biskop i Lund 2014 var traditionen med egna biskopsvapen så stark och självklar, att Uppsala endast lät meddela att vapnet emotsågs senast en viss dag för att kunna tryckas på vigningsagendan. Något som hade varit helt otänkbart och okänt bara några decennier tidigare. Den svenska heraldikens grand old men, Jan Raneke och Bengt Olof Kälde, hade båda gått ur tiden, men Svenska heraldiska föreningen med sin kyrkoheraldiska sektion företrädd av Claus K. Berntsen erbjöd omgående sina tjänster. Som biskopens kaplan med erfarenhet från fyra biskopsvapens tillkomst ansåg jag, att kunskaper fanns "i huset" och ville gärna stå till tjänst i processen. Johan Tyrberg hade naturligtvis själv önskemål och deltog med stort engagemang i arbetet.

I bästa samverkan växte vapnet fram med tydliga maritima komponenter, enligt *electus* önskemål. Den utomordentligt skicklige, nyss nämnde kongelige våbenmaler, Ronny Andersen, fullbordade verket, som liksom tidigare består av ett personligt nyskapat vapen och ett kvadrerat ämbetsvapen, där stiftets vapenbild med S:t Laurentius halster ingår. En lysande skeppslanterna och ett ankare med tydligt kors åtskilda av en vågskura är innehållet i det personliga vapnet. Ljuset, tron, hoppet och dopet kan avläsas men också genom den blå färgen en referens till Maria, Herrens moder.

Valspråket är egentligen inte en del av vapnet, men i Johan Tyrbergs fall korresponderar valspråket "Jordens salt" med ljuset i vapenbilden enligt Bergspredikans tvåfaldiga utsaga: "Ni är jorden salt" (Matt 5:13) och "Ni är världens ljus" (Matt 5:14). Valspråket har rönt stor uppmärksamhet och citeras gärna – inte bara med ord.

Biskop Johan Tyrbergs ämbetsvapen

Blasonering av biskop Johan Tyrbergs ämbetsvapen

Sköld: Kvadrerad, första och fjärde fältet i guld, vari ett balkvis ställt svart halster med ringskaft uppåt (Lunds stift), andra och tredje fältet av en vågskura delad, i blått vari en skeppslanterna med strålar av guld, i silver vari ett blått ankare med lägg och stock i form av ett latinskt kors (Tyrberg).

Bakom skölden en korsstav och en kräkla i kors samt över skölden en mitra, allt av guld.

Valspråk: "Jordens salt" (jämför Matt 5:13)

I enlighet med biskopsheraldikens äldsta traditioner i Lund har jag sökt uppmuntra biskoparna att då och då använda endast det personliga vapnet som en variationsmöjlighet. En idé är att biskopshusets representation med inbjudningskort och placeringskort etc endast brukar det personliga vapnet. Så har i huvudsak skett under "mina" biskopar.

Biskopsstolen i domkyrkan

På KG Hammars initiativ avskildes ett av sätena bland korstolarna i domkyrkans högkor såsom biskopens egen plats, vår tids *cathedra*, utmärkt av ämbetsvapnet. På motsatta sida markeras numera en plats för domprosten med en bild av stiftets halster och inskriptionen *Decanus*. Några domprostar har här fört en personlig vapensköld. De olika vapensköldarna över prelaternas säten har målats av friherrinnan Elisabet Rappe.

En tydlig markering i stiftets domkyrka av "episkopéfunktionen" genom en speciell biskopsstol är helt i linje med Borgåöverenskommelsen från 1992 mellan de anglikanska kyrkorna på brittiska öarna och de lutherska kyrkorna i Norden, där just biskopsämbetet varit av avgörande betydelse. Avtalet handlar om fördjupad gemenskap och närmare samarbete främst genom att godta varandras vigningstjänst (biskopar, präster och diakoner). Överenskommelsen ingicks i staden Borgå (Porvoo) i Finland.

"It is more a question of backs on a seat than hands on a head" uppfattade jag en engelsk teologs syn på saken om relationen till de nordiska lutherska kyrkorna.

Men vad vore väl en biskopsstol utan en vapensköld!

Märken för domkyrkan, Sodalitiet och biskop Peder Winstrup

Avslutningsvis vill jag nämna några kompositioner med Jan Raneke som upphovsman och som tangerar domkyrkans och stiftschefens heraldik. Det rör sig om ett par välkomponerade sigillliknande märken i heraldisk stil. Det ena är med halstret och inskriptionen "Lunds domkyrka", som använts av domkyrkans medarbetare som brosch på kavajuppslag, på trycksaker och som stämpel. En speciell variant gjordes till 850-årsjubileets trycksaker 1995.

Den andra är symbolen för den ärevördiga stiftelsen *Sodalitium Majus Lundense* med rötter från 1300-talet. Den innehåller symboler för brödraskapets tre skyddspatroner: Maria, Laurentius och den heliga Birgitta. Den sistnämndas betydelse för Lunds domkyrka och Sodalitiet är väl värd att lyftas fram. Här görs detta genom fem röda punkter på ett kors, som anknyter till den birgittinska ordensdräkten.

Märke för Sodalitium Majus Lundense

Heraldiken är inte en stillastående konstart. Att varje epok kan sätta sin prägel på vapenbilderna enligt tidens estetik har bidragit till heraldikens livskraft genom århundradena. Ibland kan man tillåta sig djärva nytolkningar av vapnets givna innehåll såsom på den mässingsplatta som markerar biskop Peder Winstrups gravplats från december 2015 i domkyrkans norra torn. Biskopens vapen, som består av tre

vindruvsklasar ordnade två över en, återges i ett nutida formspråk utan sköld eller timbrering. Bilden har gjorts av Erik Nylund.

***Series episcoporum* i domkyrkans norra sidoskepp**

En efterfrågad förteckning över Lunds ärkebiskopar och biskopar tillkom vid ärkesätets 900-årsjubileum år 2003 i form av en magnifik tavla. Den har nu sin plats nära predikstolen i det norra sidoskeppet. Tavlan kröns av stiftets vapen under vilket man kan se namnen på alla biskopar, ärkebiskopar och superintendenter med tjänstgöringsår och i förekommande fall även med sina personliga vapen eller familjevapen. Till och med Antje Jackelén är de utförda i enlighet med Jan Ranekes efterforskning och förlagor.

Logotyp och vapen – ett nutida dilemma

När Svenska kyrkan antog en logotyp med vapenbild, fastställd även till *formen*, och grafisk profil, innebar detta ett hot mot kyrkans rika heraldiska arv. Svenska kyrkan uppträder i detta avseende som ett storföretag med uttalad intolerans mot alla lokala avvikelser och varianter av symboler och märken. Men en storhet som kyrkan med sin historia och rikedom av symbolik kan inte utan vidare jämföras med företag och myndigheter.

Här finns all anledning att inbjuda till samtal och vidare reflektion om förhållandet till den omfattande och traditionsmättade kyrkliga heraldiken i stift och församlingar – ett färgstarkt kulturarv av rang.

Litteratur

Bäckmark, Magnus & Marcus Karlsson, *Kyrkans märken: vapen, stämplar, sigill, emblem*. Lund: Historiska Media, 2006.

Heim, Bruno Bernhard, *Heraldry in the Catholic Church: its Origin, Customs and Laws*. Gerrards Cross: Van Duren, 1981.

Kälde, Bengt Olof, "Den Svenska Kyrkans heraldik", *Heraldisk tidskrift*, 35 (1977).

Kälde, Bengt Olof, "Svenska Kyrkans biskopsvapen", *Heraldisk tidskrift*, 64 (1991).

Nevéus, Clara & Bror Jacques de Waern, *Ny svensk vapenbok*. Stockholm: Streiffert i samarbete med Riksarkivet, 1992.

Nylander, Marcus, *Gravstenar i Lunds domkyrkas krypta*. Lund: Lunds domkyrkoförsamling, 2006.

Olsson, Sven-Olle R, *Skånelands flagga: historia och historier bakom den rödgula korsflaggan*. Malmö: Stiftelsen Skånsk Framtid, 1993.

Raneke, Jan, *Ärkebiskopar och biskopar i Lund*. Lomma: Raneke, 1992.

Skandinavisk Vapenrulla: registreringsorgan för heraldiska vapen i Norden, årgångarna 1988, 1992, 1993, 1997, 2008. Kristianstad: Stiftelsen Skandinavisk Vapenrulla, 1963–.

Artiklar

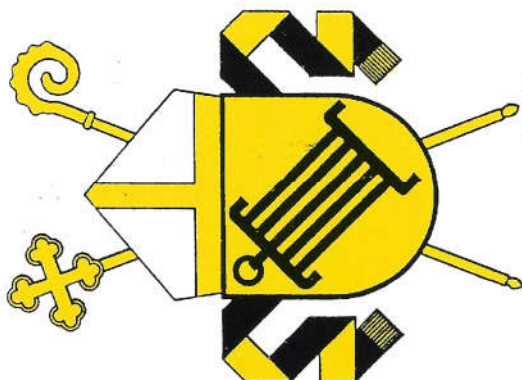
Sydsvenska Dagbladet, 1992-08-23, 1997-02-07, 1997-10-03

Skånska Dagbladet, 1997-02-03

"Jan Raneke 1914–2007", *Vapenbilden: meddelande från Svenska heraldiska föreningen*, 72 (2007).

"En mästare är borta", *Vapenbilden: meddelande från Svenska heraldiska föreningen*, 98 (2014).

Ärkebiskopar och biskopar i Lund

Året 1103 blev Lund säte för ärkebiskopen i det dåtida Danmark och därjämte Nordens kyrkliga primas, som formellt gällde medeltiden ut. Ärkebiskopsämbetet avskaffades 1536. År 1658 blev Skåne svenskt. Serien fortsätter med biskopar från 1638 fram till våra dagar.

Aret 1103 blev Lund säte för ärkebiskopen i det dåtida Danmark och därjämte Nordens kyrkliga primas, som formellt gällde medeltiden ut. Ärkebiskopsämbetet avskaffades 1536. År 1658 blev Skåne svenskt. Serien fortsätter med biskopar från 1638 fram till våra dagar.

Text och bilder: Jan Raneke 1996

Stiftshistoriska sällskapet

har till uppgift att väcka och samordna intresset för historiska studier rörande Lunds stift och dess församlingar samt att i mån av möjlighet understödja sådana studier.

Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift bildades den 29 september 1999.

Sällskapet vill:

Initiera stiftshistorisk forskning på stifts- och lokalnivå.

Anordna symposier, föredrag och studiebesök.

Arbeta med tillkomsten av en stiftshistorisk skriftserie, meddelandeserie samt utge årsskrift.

Hålla kontakt med övriga stiftshistoriska sällskap, med stiftshistorisk forskning i Danmark.

Medlemskap kan erhållas av enskilda personer, församlingar, kyrkliga organisationer och sammanslutningar som är intresserade av sällskapets arbete. Antalet medlemmar var i januari 2017 omkring 160, det övervägande antalet enskilda medlemmar.

För ytterligare information kontakta

ordförande TD Anna Minara Ciardi
ordf@lundsstiftshistoriska.se

vice ordförande kontraktsprost Gudrun Erlanson,
vordf@lundsstiftshistoriska.se

sekreterare TD Bengt Arvidsson
sekr@lundsstiftshistoriska.se

<http://www.lundsstiftshistoriska.se>

SVENSKA KYRKOHISTORISKA FÖRENINGEN

Som medlem i ett av de stiftshistoriska sällskapen får Du på olika sätt kunskap i och information om den lokala och regionala kyrkohistorien. Eftersom kyrkan finns också på nationell nivå och i andra stift liksom internationellt, är vi övertygade om att också sådana kyrkohistoriska förhållanden ska intressera Dig. **Vi inbjuder Dig därför att bli medlem i Svenska Kyrkohistoriska Föreningen.**

Som medlem i Svenska Kyrkohistoriska Föreningen får Du den mer än 300-sidiga medlems-boken *Kyrkohistorisk årsskrift*, som utkommer i december varje år. Den innehåller kyrkohistoriska artiklar av ett rikt varierat innehåll. Varje årgång innehåller också en unik och mycket fyllig recensitionsavdelning, där man på ett enkelt och överskådligt sätt kan hålla sig informerad om den aktuella kyrkohistoriska litteraturen i vårt land och internationellt.

Som medlem i Svenska Kyrkohistoriska Föreningen inbjuds Du också till den årliga *Kyrkohistoriska dagen* i Uppsala – en dag med kyrkohistoriska föredrag och möjligheter att träffa och knyta kontakt med andra som delar Ditt kyrkohistoriska intresse.

Ytterligare information om föreningen och årsskriften finns på våra hemsidor www.kyrkohistoriska.se/foreningen respektive www.kyrkohistoriska.se/arsskriften

www.stiftshistoriska.se
www.lundsstiftshistoriska.se

